

Динаміка чисельності та структури населення Харківщини в 1970–1991 рр.

Півень Вікторія

Півень Вікторія. Динаміка чисельності та структури населення Харківщини в 1970–1991 рр. Дана стаття присвячена аналізу провідних демографічних характеристик населення Харківщини в 1970–1991 рр. На базі даних Всесоюзних переписів населення та поточної статистики автор досліджує динаміку чисельності мешканців області, природний приріст, міграційну активність, статевовікову структуру населення Харківщини та його розподіл між містом і селом. Аналіз зазначених показників дозволяє розглянути розвиток населення області протягом останнього двадцятиріччя існування СРСР та виявити негативні тенденції в змінах його чисельності і структури, які стали першими проявами кризових явищ в регіоні. **Ключові слова:** населення, Харківщина, демографічна характеристика.

Пивень Виктория. Динамика численности и структуры населения Харьковщины в 1970–1991 гг. Стаття посвящена аналізу ведущих демографических характеристик населения Харьковщины в 1970–1991 г. На основе данных Всесоюзных переписей населения и текущей статистики автор исследует динамику численности жителей области, естественный прирост, половозрастную структуру населения Харьковщины и его распределение между городом и деревней. Анализ полученных показателей позволяет рассмотреть развитие населения области на протяжении последних двадцати лет существования СССР и выделить те неблагоприятные тенденции изменений его численности и структуры, которые стали первыми проявлениями кризисных явлений в регионе. **Ключевые слова:** население, Харьковская область, демографическая характеристика.

Piven Viktoria. Population dynamics and population structure of Kharkiv in 1970–1991. The degree article deals with analysis of the main demographic characteristics of the population of Kharkiv region on 1970–1991-th. On data of the results of Soviet General Censuses of the population and current statistics author researches the changes of overall number, natural increase, migration activity, sex-age structure

of the population of Kharkivschina and it's distribution between town and countryside. Analysis of these indices enabled author to consider the extension of Kharkiv region population over the last 20 years of the existence of USSR and mark out that inauspicious tendencies, which became first displays of demographic crisis in Kharkiv region. **Key words:** population, Kharkiv region, demographic characteristic.

1970–1980-ті рр. є періодом глибоких змін в структурі населення Харківщини: періодом початку трансформації його соціального складу, перетворень в статево-віковій структурі, які зумовили хід подальшого розвитку і трансформації структури населення області загалом.

Саме в зазначеному періоді слід шукати витоки сучасних демографічних перетворень, передумови тієї катастрофічної ситуації, що склалася в Україні в 1990-х рр. і триває до сьогоднішнього дня. Мова іде про глибоку демографічну кризу. Вивчення та аналіз розвитку населення області 1970–1991 рр. дозволяє виявити причини та передумови кризових явищ в населенні Харківщини, з'ясувати, які тенденції властиві власне області та конкретизувати їх.

Аналіз історіографії, представленої роботами В. С. Стещенко [5], П. С. Коваленко [11], Л. Р. Кузнецова [12] та ін. і широкої джерельної бази, представленої даними Всесоюзних переписів населення, поточною загальносоюзною і регіональною статистикою та ретроспективними перерахунками дає змогу визначити та проаналізувати провідні напрями демографічного розвитку Харківщини 1970–1991 рр.

Аналіз провідних характеристик населення області слід почати з загальних показників. Отже, в 1970 р. на території Харківської області постійно проживало близько двох мільйонів восьмиста тисяч осіб [6, с. 14]. Вже в 1979 р., на момент наступного Всесоюзного перепису, ця цифра зросла більш ніж на 200 тисяч і становила вже 3 мільйони і майже 40 тисяч осіб [9, с. 457]. Ще за 10 років чисельність населення Харківської області зросла ще на 135 тисяч і нараховувала 3 мільйони 175 тисяч осіб [15, с. 22], тобто спостерігалось впевнене збільшення кількості населення Харківщини. Проте, після 1989 року спостерігається поступове скорочення кількості мешканців Харківщини. Вже на перше січня 1992 року на території області проживало 3 мільйони 168 тисяч осіб [14, с. 71].

Зміна кількості населення відбувалася як за рахунок природного, так і механічного приросту. Для показника народжуваності в досліджуваній період характерна наступна закономірність: чим більше місто, тим нижчий рівень дітності. Зниження народжуваності відбувалося особливо швидко в малих містах, а у великих містах відбувалася стабілізація народжуваності на низькому рівні [2, с. 24]. Саме друга половина 1980-х років стала початком процесу падіння рівня народжуваності. Слід сказати, що саме в цей час під впливом нововведень політики перебудови відбувається зміна пріоритетів щодо укладання шлюбу та створення сім'ї,

подальший розвиток та перші наслідки яких ми маємо змогу спостерігати вже на початку 1990 рр.

Природний приріст населення в 1970–1989 рр. незмінно мав позитивне значення, наприклад, всього за 1970 р. на Харківщині народилося близько 40 тисяч немовлят, в той час як померло 26 тисяч осіб [6, с. 114]. В 1979 р. кількість жителів Харківської області продовжувала зростати, але темпи природного збільшення чисельності мешканців області значно впали: різниця між кількістю народжених і померлих склала 4 тисячі 868 осіб [8, с. 87]. Вже станом на 1989 р. вперше за повоєнні роки спостерігаємо від’ємний природний приріст – цього року на Харківщині померло на 382 особи більше ніж народилося [5, с. 88]. Проте, загальних позитивних показників було досягнуто за рахунок міграційного припливу. В подальші роки, зокрема в 1990-му, природний приріст впав до 4 тисяч 600 осіб з від’ємною позначкою і міграційний приріст цього року не зміг «покрити» природне скорочення населення – тобто спостерігаємо перші прояви депопуляції [18, с. 203].

Впродовж всього досліджуваного періоду Харківщина не втрачала своєї привабливості для мігрантів як з території УРСР, так і з інших союзних республік. В 1970 – 1980 рр. міграція являла собою один з наймасовіших соціальних процесів. Концентрація діяльності в містах забезпечувала підвищення ефективності виробництва, розвиток галузі послуг і культурної діяльності, таким чином слугуючи основою урбанізації і головною передумовою міграції, визначаючи її масштаби і напрями [13, с. 6]. Основний потік мігрантів був спрямований до великих міст, причому, якщо раніше більша частина прибувала до міста з села, то в зазначений період зростала кількість мігрантів з інших міст, головним чином з невеликих містечок та селищ міського типу. Причому, основу міграційного потоку складала особи молодшого працездатного віку [12, с. 58]. Загалом, серед загальної кількості мігрантів, що прибули до області на постійне місце проживання, переважали вихідці з інших українських регіонів, а найвищий показник міграційної активності спостерігався в межах власне Харківщини. Водночас розширювалася еміграція, яка мала переважно етнічне забарвлення: виїжджали євреї, німці, греки [10, с. 456].

На особливу увагу заслуговує відтік населення з сільської місцевості, який в науковій літературі отримав назву «втеча з села» [16, с. 6]. Більшість мешканців регіону віддавали перевагу життю в містах, що призводило до поступального невпинного скорочення сільського населення області. Не варто забувати, що становище українських сіл в досліджуваний період було далеким від процвітання. Стан основи життєдіяльності села – сільського господарства – з року в рік погіршувався. Наростали кризові явища, темпи приросту сільськогосподарської продукції невпинно падали, і навіть збільшення капіталовкладень не змінили становища [1, с. 176]. До того ж, соціально-побутова сфера життя сільських мешканців була найбільш відсталою й

занедбаною, перебувала на периферії державної уваги. Інфраструктура села дуже відставала від міської [17, с. 75].

В 1970 р. в селах Харківської області було сконцентровано 35 % від загальної кількості жителів Харківщини [7, с. 183]. В 1979 р. кількість сільських мешканців зменшилась до 25 % від всього населення області [8, с. 284]. За наступні 10 років людність сіл Харківської області продовжувала скорочуватись, і в 1989 р. нараховувала лише 21 % від загальної кількості населення регіону [18, с. 145]. На початку 1990-х років процес скорочення чисельності сільського населення прискорився, 1991 року в селах Харківщини народилося близько 7 тисяч 300 немовлят в той час як померло близько дванадцяти з половиною тисяч осіб [5, с. 118].

Ситуація в місті разюче відрізнялася від вищеокресленої. Впродовж 1970–1989 рр. чисельність міського населення невпинно зростала. Міста завжди були каталізаторами економічних, соціальних та етнічних процесів. Взагалі, зростання міст і, як наслідок, швидке зростання чисельності міського населення – є характерними рисами досліджуваного періоду [11, с. 54]. Якщо в 1970 р. в містах Харківської області проживало 65 % від загальної кількості населення [6, с. 118], в 1979 р. кількість міських жителів склала 75 % від загальної чисельності населення Харківщини [8, с. 96], то в 1989 р. вже 79 % населення області стали жителями міст [18, с. 162]. Темпи зростання міського населення неоднакові, особливо швидко цей показник збільшувався в 1970 рр., а в 1980-ті, хоч провідна тенденція розвитку цього процесу зберігалась, темпи зростання чисельності міського населення Харківської області значно знизились.

Проте, на початку 1990 рр. вперше спостерігалось природне скорочення кількості міського населення Харківщини, хоча різниці між кількістю померлих і народжених на користь перших дещо нівелювалася тим, що як і в попередні роки, кількість приїжджих до міст Харківщини перевищувала кількість тих, хто їх залишав [5, с. 245].

Щодо статевовікової структури мешканців Харківської області, для періоду 1970–1991 рр. характерним є незначне переважання чоловіків в молодшому віці і поступове зміщення в сторону збільшення кількості жіночого населення в більш старших категоріях. Особливо у категоріях пенсійного віку диспропорції статей дуже значні. Особи жіночої статі тут переважають над чоловіками в вікових групах 60-64, 65-69 років приблизно в два рази, а в вікових групах 70-74, 75-79 майже втричі [4, с. 117]. Основні причини таких диспропорцій слід шукати серед наслідків війни, високої смертності чоловіків (в усіх вікових групах вища за жіночу), різкого скорочення народжуваності [10, с. 454]. В динаміці вікової структури населення області спостерігалася несприятлива тенденція до постаріння населення. Доказом цього є зростання показника середнього віку мешканців Харківщини – в 1970 р. він становив 36,5 років [7, с. 72], а в 1991-му – вже 37,2 роки [18, с. 321].

Вікову стратифікацію населення Харківщини доцільно розглядати з позиції частки осіб працездатного віку в загальній кількості населення.

Представники цієї вікової групи мають найвищі адаптаційні можливості, складають основу функціонування регіону, його плідного економічного та соціального розвитку. Працездатними особами вважаються жінки у віці від 16 до 54 років і чоловіки віком від 16 до 59 років.

В 1970 р. працездатне населення Харківщини становило 57,8 % населення області. Кількість осіб, молодших за працездатний вік, становила 26,8 %, а старших – 15,4 % [7, с. 184]. В 1979 р. картина дещо змінилася. Кількість осіб працездатного віку зросла 58,7 % від загальної чисельності населення Харківщини цього року, проте до 20,6 % зменшилась кількість осіб, що не досягли шістнадцятиліття, натомість кількість осіб пенсійного віку зросла до 20,7 % від загальної чисельності населення області [9, с. 458].

У 1980-ті роки зберігалась тенденція до зростання питомої ваги осіб старших за працездатний вік в загальній структурі населення. В 1989 р. цей показник склав вже 21,7 %. Що стосується осіб власне працездатного віку, то тут простежується дещо незвична динаміка: при невпинному зростанні цього показника впродовж 1970-х рр., на кінець 1980-х він не зріс, а навпаки знизився і вже на момент Всесоюзного перепису населення 1989-го року становив 56,9 % від загальної чисельності населення Харкова і області [3, с. 45]. Що стосується осіб молодших за зазначений вік, то їхня кількість змінилася несуттєво, і в 1989 році склала 21,7 % [3, с. 43].

Таким чином, дослідивши провідні характеристики демографічного розвитку Харківщини 1970–1991 рр., можна стверджувати про перші прояви негативних тенденцій в динаміці його чисельності та структури. По-перше, на фоні перманентного зростання загальної кількості населення області в 1970–1980 рр., темпи цього процесу значно різнилися: від найвищих показників, зафіксованих в перший міжпереписний період (1970–1979 рр.) до першого повоєнного скорочення чисельності населення області на початку 1990-х рр. По-друге, показники природного приросту мешканців Харківщини постійно спадають і, зрештою, опускаються до від'ємної позначки за даними останнього Всесоюзного перепису населення 1989-го р. Навіть велика кількість іммігрантів з інших українських областей чисельно не змогла перевищити природного скорочення людності Харківщини кінця 1980 – початку 1990 рр. По-третє, розподіл мешканців області між містом і селом засвідчив перевагу міського населення, причому, кількість сільських мешканців невпинно скорочувалась як природним шляхом, так і за рахунок міграційного відпливу молоді, що зрештою призвело до постаріння сільського населення і стало перепорою на шляху його природного відтворення. І останнє, одним з проявів наростання кризових явищ демографічного характеру є процес старіння населення, який ми спостерігали протягом всього досліджуваного періоду. Тому, за таких умов, можемо з упевненістю стверджувати, що останні 20 років існування СРСР були періодом зародження та наростання тих негативних тенденцій, які в 1990-х роках втілилися у тривалій і руйнівній демографічній кризі.

Література

1. *Баран В. К.* Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К., 1999.
2. *Васильєва Э. К.* Образ жизни городской семьи / Э. К. Васильева. – М., 1981.
3. *Возраст и состояние в браке населения СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1989г.* – М., 1990.
4. *Демографічна криза в Україні. Її причини та наслідки.* Збірник матеріалів. – К., 2003.
5. *Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, напрями протидії /* За ред. В. С. Штенко. – К., 2001.
6. *Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года.* В 7 т. – Т. 1. Численность населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и национальных округов. – М., 1972.
7. *Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 года.* В 7 т. – Т. 2. Пол, возраст и состояние в браке населения СССР, союзных и автономных республик, краев и областей. – М., 1972.
8. *Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 года: Стат. сб.* В 10 т. – Т. 1. Численность населения СССР, союзных и автономных республик, краев и областей. – М., 1989.
9. *Итоги Всесоюзной переписи населения 1979 года: Стат. сб.* В 10 т. – Т. 2. Пол, возраст и состояние в браке населения СССР, союзных и автономных республик, краев, областей и автономных округов. Ч. 2. – М., 1989.
10. *Історія міста Харкова ХХ ст.* / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін. – Харків, 2004.
11. *Коваленко П. С.* Развитие городов / П. С. Коваленко. – К., 1980.
12. *Кузнецов Л. Р.* Взаимосвязь миграции и брачности / Л. Р. Кузнецов // Демографические процессы в СССР. Сб. научных трудов / Отв. Ред. В. Г. Костаков. – М., 1990.
13. *Мировски В.* Миграция населения в больших городах СССР и стран Восточной Европы / В. Мировски, Г. Морозова – М., 1990.
14. *Народне господарство України у 1991 році: Стат. щорічник /* Відп. за вип. В. В. Самченко. – К., 1992.
15. *Население СССР: По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.* – М., 1990.
16. *Населення України. Соціально – демографічні проблеми українського села /* Відп. ред. Е. М. Лібанова. – К., 2007.
17. *Падалка С.* Політика тоталітарної держави в концепції подолання відмінностей між містом і селом в УРСР. 60-80-ті рр. ХХ ст. / С. С. Падалка // Українське суспільство. Друга половина ХХ ст. Історія та сучасність: Збірник науково-популярних статей / Під ред. В. А. Смоля. – К., 2002.
18. *Ретроспективні перерахунки чисельності населення за 1989-2001 роки на базі даних Всеукраїнського перепису населення 2001 року: Стат. зб. /* Відп. ред. Л. М. Стельмах. – Ч. 1. – К., 2006.